

УДК: 32.001:115.4:321.01:141.7

Лепська Н. В., Запорізький національний університет

ПРОСТІР ЯК ФУНДАМЕНТАЛЬНА КАТЕГОРІЯ В ТЕОРІЯХ НІМЕЦЬКО-ЦЕНТРИЧНОЇ ГЕОПОЛІТИКИ

Статтю присвячено з'ясуванню сутності категорії простору в класичній німецько-центричній геополітиці. Розглянуто розуміння просторової організації світу, просторового функціонування та розвитку держави у фундаментальних працях засновників геополітики Ф. Ратцеля, Р. Челлена, фундатора німецької класичної школи геополітики К. Гаусхофера. Звернуто увагу на відмінності та теоретико-методологічні традиції у дослідженні просторової організації світу та європейського континенту в науковому доробку названих авторів. Наголошено, що основи наукової категоризації простору, закладені в класичних теоріях німецько-центричної геополітики, не втратили свого евристичного значення й до сьогодні. У підсумку актуалізовано необхідність врахування специфіки сучасних геополітичних зрушень та, зокрема, кардинальних змін європейської просторової організації, щодо переосмислення і осучаснення категорії «простір».

Ключові слова: геополітика, територія, простір, геополітичний простір, життєвий простір, просторова експансія, освоєння простору

Простір як феномен, як філософська та наукова категорія є невичерпним об'єктом дослідницької уваги. Проте в геополітичному сенсі простір вивчається доволі обережно. Принаймні це засвідчують своїм змістом і теоретико-методологічним навантаженням публікації останніх десятиліть, де до феномену простору часто звертаються або мимохідь, або опосередковано в дискурсі обґрунтування кардинальної зміни структурно-функціональної конфігурації світоустрою, його полісуб'єктності, мультилатеральності та асиметричності комунікацій між акторами геополітичних процесів. Адже геополітика за найрозповсюдженішим та найпростішим визначенням є наукою, що вивчає відносини між простором та політикою, тобто який вплив чинить просторовий фактор на політику, як використовуються спатіальні умови суб'єктами політичної діяльності, яким чином просторовий фактор здатний змінити ступінь суб'єктності держави на рівні світових політичних процесів.

Тож не дивно, що геополітичний простір фактично є індикатором життєздатності держави, яка за традицією вважається провідним актором геополітики. Саме глибока наукова рефлексія феномену простору в його геополітичному вимірі дозволяє певному суб'єкту геополітичних дій компетентно та прогностично вибачено практикувати ефективні технології щодо впорядкування світоустрою, тим самим унеможлиблюючи маргіналізацію цього суб'єкта. Тому геополітичний простір є завжди перспективним об'єктом досліджень. Особливої уваги він набув в західній геополітиці в роботах І. Валерстайна, Р. Мансбаха, Дж. Розенау, Дж. О'Тоала, Й. Фергюсона та інших. Наразі слід відзначити «невгамовний» науково-пошуковий інтерес в цьому контексті з боку російських вчених (ймовірно, це зовсім не випадково з огляду активної російської геополітики останніх років), серед яких найбільш ґрунтовно підійшли до вивчення проблем геополітичної спатіальності І. Бусигіна, Ж. Заде, Д. Замятін, В. Колосов, Н. Комлева, І. Мітін, І. Окунев, С. Переслегін, К. Плешаков, М. Стрежнева, О. Тинянова, В. Цимбурський, О. Шаратов та інші. В українській геополітичній думці знедавня теж актуалізувалася проблематика простору, і в цьому тематичному контексті заслуговують на увагу, приміром, наукові розвідки С. Андрущенко, С. Внучко, Т. Ігнатєвої, Р. Матвієнка. Утім, доводиться визнавати, що у вітчизняній теорії геополітики проблема спатіальної організації світу не набула глибокої рефлексії, що не найкращим чином віддзеркалюється і у сучасній геостратегії (як прикладного аспекту геополітики) нашої держави, тому необхідність досліджень у цьому напрямку є беззаперечною. Що ж стосується саме німецько-центричної геополітики, то вона взагалі піддається огляду головним чином в навчальних посібниках або підручниках як один з розділів класичної континентальної геополітики, а категорія простору, з якої вона, власне, і «вийшла», окремого вивчення не набула (як виняток, публікації і дисертація російського дослідника П. Рукавіцина). Позаяк категорія простору, що є засадничою для геополітики, вимагає як «нового прочитання» класичних німецько-центричних геополітичних теорій, так і осучаснення з огляду на безпрецедентність процесів просторового геополітичного рекогносцирування.

Отже, метою статті є з'ясування сутності категорії простору в геополітичному вимірі в

концепціях фундаторів німецько-центричної геополітики.

Геополітичний простір став фокусом ретельного наукового пізнання на тлі світового політичного процесу к. XIX – поч. XX ст. Саме у цей час відбувається так зване «закриття світу» (global closure), для якого характерне формування глобальної політичної системи зі своїми центрами економічного та політичного домінування. Таке своєрідне ущільнення світу загострює конкуренцію між державами за лідерство, за ресурси, найважливішим з яких є територія. Кожна держава намагалась заволодіти якомога більшими територіями, і до того ж така експансіоністська політика мала бути науково легітимізованою. Цю місію і була покликана виконати геополітика, яка винайшла свій метод географічного аналізу держави як суб'єкта глобальної системи. Засновником геополітики став німецький політико-географ Фрідріх Ратцель. До речі, виникнення нового наукового напрямку саме у Німеччині не випадкове, оскільки цій густонаселеній державі бракувало території, і колоніально вона теж не була забезпечена.

Ф. Ратцель одним з перших запропонував фундаментальний погляд на просторову організацію та поведінку держави. Його теорія мала витoki в ідеях географічного детермінізму, що досліджує вплив природних умов на політичні системи і пояснює залежність політичного життя від природних чинників, та соціал-дарвінізму, що проводить аналогії між соціальними системами та біологічними, вивчає суспільство і державу, спираючись на об'єктивні закони природи. Ратцель виходив з розуміння простору (Raum) як політичного ресурсу розвитку держави, тож її зовнішня і внутрішня політика були географічно обумовлені. Поняття географічної обумовленості мало на увазі розміри, місцерозташування і кордони країни, її ландшафт, а також відношення до інших частин земної поверхні.

Держава народжується, зростає, помирає як будь-який живий організм, її просторове розширення і стиснення є природним процесом, що пов'язаний з внутрішнім життєвим циклом розвитку. Серед інших основоположних ідей Ратцеля слід вказати на такі, що можливо навіть було б кваліфікувати як аксіоми спатіальності держави (які, до речі, не втратили своєї актуальності й сьогодні): «Історія народу на певній території є боротьбою за переваги цієї території»; «Війни зводяться до боротьби за простір. Вся історія держав є не що інше, як придбання та втрата простору»; «Народ зростає, збільшуючись у силі, країна – шляхом приросту землі»; «Потяг до розширення, розсування кордону до меж можливості є ознакою вищої культури»; «Принцип просторового рівняння: держава з меншим простором починає намагатися бути схожою на свого великого сусіда; вона придбає стільки простору, скільки необхідно, щоб встановити рівновагу або ж вона вимагає від сусіда зменшити свою територію»; «Багато слабких сусідів завжди вигідніше, ніж небагато сильних» [1]. Оскільки за Ф. Ратцелем держави є не просто просторовими організмами, а є вищою точкою явищ експансії Життя, то просторова експансія є цілком природним, живим процесом, що відповідає поняттю «життєвий простір» (Lebensraum). Держава лише тоді досягне свого розквіту, якщо її очільники та народ мають чітке розуміння власної «просторової концепції», розвинуте гостре відчуття простору, «просторового сенсу» (Raumsinn). Таким чином, простір у Ратцеля переходить з кількісної матеріальної категорії в нову якість, стаючи «життєвою сферою», «життєвим простором», такий собі синтезований феномен – «геобіосередовище». Простір забезпечує державі «життєву енергію» (Lebensenergie), тому цей ресурс має постійно відтворюватися. Терміни «просторовий сенс» та «просторова енергія» майже тотожні і позначають певну особливу якість, що властива географічним системам і зумовлює їх політичне оформлення в історії народів і держав.

Оскільки простір за Ф. Ратцелем це територія, то відтворення енергії і її прирощення відбувається шляхом територіальної експансії. У держави існують природні напрямки експансії, які узагальнено Ф. Ратцель втілює у сформульовані ним сім законів просторової експансії, що історично довели свою аналітичну цінність у з'ясуванні сутності сучасних геополітичних процесів: 1) простір держав збільшується разом з розвитком їх культури; 2) просторове зростання держави супроводжується розвитком ідей, виробництва, торгівлі і підвищенням активності в інших сферах; 3) держава розширюється, приєднуючи та поглинаючи держави меншої значності; 4) кордон – орган, розташований на периферії держави і, як такий, свідчить про її зростання, силу або слабкість та зміни в її організмі; 5) у своєму зростанні держава прагне увібрати в себе найбільш цінні для її розвитку елементи фізичного оточення: узбережжя, басейни рік, долини і взагалі усі багаті ресурсами території; 6) перший вихідний імпульс експансії

надходить ззовні, тобто поштовх до розширення держави надходить від держави з суттєво вищою цивілізацією; 7) загальна тенденція до зливання, розвиваючись у процесі розвитку, переходить від держави до держави і набирає силу, підштовхує до ще більшого розширення території у русі, котрий живить сам себе, тож меж експансіоністських прагнень не існує. Ці імперативи просторового існування та розвитку будь-якої держави (та й загалом просторового впорядкування) заклали методологічні підвалини геополітики як науки про контроль над простором і не втратили своєї евристичної значущості й до сьогодні.

Говорячи про експансіоністську парадигму геополітичної теорії Ф. Ратцеля, слід вказати, що вчений вбачав найкращі перспективи життєстійкості для тих держав, які територіально охоплюють великі континентальні простори, ніби вростають у природні замкнені простори. Ратцель дійшов логічного висновку, що тенденція успішного просторового розвитку держав врешті-решт має прийти до континентальної фази, що є основою так званої концепції «Великого простору» (Grossraum). Дуже по-сучасному сприймається далекоглядність Ф. Ратцеля з позицій сьогодення. Адже і XX ст., і поч. XXI ст. засвідчують здійсненність прогностичних розмірковувань фундатора геополітики прикладами ЄС, ЄАС, ШОС та інших, які демонструють намагання однієї певної держави (відповідно Німеччини, Росії, Китаю) встановити своє домінування у конкретному регіоні, простір якого може протягуватися до розмірів континенту. Ф. Ратцель вважав також цілком можливим утворення світової держави, необхідною передумовою якої є володіння морською силою, розвинутим військово-морським флотом. На його думку в континентальному просторі здатні розвиватися лише напівкультури, а от морські народи, для яких природно вести кочове морське життя, мають цілковиту можливість створити світову державу завдяки повноцінній експансії планетарного масштабу. Німеччина, враховуючи об'єктивну географічну даність, є континентальною державою, тому, на думку Ратцеля, те, що деякі народи і держави (приміром, Англія, Іспанія, Голландія) здійснювали спонтанно, сухопутні держави (як-от Німеччина) мають робити усвідомлено, і розвиток флоту є першочерговою вимогою для них щодо набуття статусу світової держави. Тому і для Німеччини на порядку денному стоїть завдання створення боездатного потужного флоту. Хоча, приміром, напередодні Першої світової війни морські сили Німеччини все ж були значно слабшими за об'єднані військово-морські сили країн Антанти десь в середньому у 2,5 – 3 рази.

Таким чином, Ф. Ратцель як батько-засновник геополітики одночасно є і засновником теорії геополітичної спатіальності. Безумовно його органіцистський підхід у розумінні просторової організації держави накладає певні обмеження щодо аналізу соціально-політичних проблем, надаючи йому дещо зайвої метафоричності та, навіть, позараціональності. Утім, як влучно підкреслює сучасний французький геополітик Ф. Моро-Дефарж, Ф. Ратцель запропонував тогочасній прусській політичній еліті формулу, в рамках якої наука і політика не виключали взаємно одне одного. Ця формула відкривала шлях до просторової технології державної влади [2]. Тобто, концепт простору, який зазвичай інтерпретувався через кількісні характеристики, у Ратцеля збагатився реальним якісним змістом, прямо корелюючись з культурним рівнем розвитку суспільства. Простір у нього не просто територія та ресурс, а це вже технологія та інструмент державної влади. Тому Ратцель послідовно апологізує просторову експансію як іманентно необхідну для виживання держави. Тож критична оцінка ратцелівської спадщини як такої, що пропонує одномірну (кількісну) презентацію простору в усталених традиціях географічного детермінізму, є здебільшого некоректною та доволі узагальненою.

Ідеї геополітичної спатіальності Ф. Ратцеля отримали гідний розвиток у науковій творчості Р. Челлена, який є автором терміну «геополітика», а саму геополітику вважав наукою, що вивчає державу як географічний організм, втілений у просторі. Челлен був шведом за національністю, проте його симпатії до Німеччини були очевидними. Так, ним була обґрунтована концепція Німецько-Нордичного союзу малих держав Європи на чолі з Німеччиною, адже остання мала таку властивість як «осьовий динамізм», тобто здатність об'єднати навколо себе європейські держави («країни Осі»). Р. Челлен, віддано відстоюючи ратцелівський підхід, разом з тим заклав основи так званого біологічного імперіалізму, згідно з яким простір (як територія) є «тілом» держави, є її ключовим геополітичним ресурсом, джерелом її сили. Рухливий характер народу, який є «душою» держави, характеризує його здатність щодо освоєння простору, таким чином обумовлюючи так звану «еластичність держави». Держава, як і будь-який живий організм, веде

боротьбу за існування і проходить усі цикли розвитку від народження до помирання. Оскільки боротьба за існування – природна форма життя держави, тож і війна є однією з таких форм і одним з проявів боротьби за географічний простір. Р. Челлен наголошував, що життєздатність держави забезпечується передусім силою, однією зі складових якої є територія. Тому малі держави приречені бути підкореними великими за розмірами державами. «Великі держави в перспективі приховують в собі небезпеку суверенітету держав малих. Вони володіють колосальною силою тяжіння для малих держав». Однак, з іншого боку, Р. Челлен застерігав, що «...велика територія передбачає численні тертя з оточуючими державами, а також значну вразливість для кордонів. Особливо небезпечно, коли експансія перевищує масштаб життєвих потреб, тому що держава може таким чином надірватися» [3, с.135-137]. Останніми твердженнями Р. Челлен слушно звертає увагу на необхідність проведення саме збалансованої, виваженої експансії, що максимізує життєздатність держави, і це є абсолютно актуальним з огляду на геостратегію сучасних провідних держав як акторів геополітичних процесів.

Серед наукових здобутків Р. Челлена є обґрунтування просторової концепції «великих держав», які мають бути предметом пильного вивчення геополітики. За просторовими характеристиками він розрізняв світові держави (Велика Британія, США, Росія, Німеччина) та великі (Франція, Японія, Австро-Угорська імперія, Італія). Свою концепцію Р. Челлен довів на основі аналізу співвідношення 3-х головних, на його думку, просторових факторів: розширення простору, територіальна монолітність, свобода пересування народу. Кожна з держав має свою унікальну їх комбінацію, що і визначає її просторовий, а отже й стратегічний потенціал. До речі, з усіх держав, на думку вченого, лише США мали максимальний прояв усіх трьох просторових факторів. У Німеччини є тільки територіальна монолітність, тим не менш Р. Челлен її відніс до світових держав саме через те, що вона мала «осьовий динамізм в Європі. Її унікальне «серединне» місцезоташування надає їй безпрецедентні переваги лідерської позиції у просторовому впорядкуванні Європи. До речі, ця ідея дещо пізніше була підтримана і актуалізована Ф. Науманном, який увів у науковий обіг концепцію «Серединної Європи» (Mitteleuropa). Солідаризуючись з Р. Челленом щодо геополітичного аналізу балансу сил на європейському просторі, він обґрунтував необхідність об'єднання народів Центральної Європи в єдиний політико-економічний простір задля того, щоб витримати конкуренцію з такими сильними геополітичними супротивниками як Англія, США та Росія. Вісью цього процесу просторової інтеграції Європи і мала стати Німеччина, і це був саме геополітичний проект на основі спільності географічної долі народів, а не абсолютизації ролі Німеччини.

Таким чином, Р. Челлен запевняв, що зростання сили держави має відбуватися передусім за рахунок розширення території, тобто шляхом експансії: «сильні життєздатні держави, які мають обмежений простір, підкоряються категоричному імперативу розширення свого простору шляхом колонізації, злиття або завоювання», при цьому «...простір поділеного вже світу може бути лише відвойований однією державою у іншої» [3, с.65]. Тож Р. Челлен услід за Ф. Ратцелем стверджував експансіонізм фактично як неприложений закон природи, що діє також і по відношенню до держав. А якщо врахувати ще й дію закону Т. Мальтуса (і Ф. Ратцель, і Р. Челлен погоджувалися з його теорією), то надалі проблема перенаселення буде тільки загострюватися, і людство буде не в змозі себе прокормити. Для Німеччини, що терпить надзвичайне просторове стиснення, це стосується як ніякої іншої країни. Тому в умовах поділеного між великими державами світу відвоювання у них територій є абсолютно природним процесом.

Така теоретико-методологічна легітимація експансіонізму заклала один з наріжних каменів в підґрунтя німецької школи класичної геополітики (надалі НШКГ), навколо проблеми інтелектуальної традиції якої й до сьогодні точаться дискусії. Зазвичай вона уособлюється з науково-практичним доробком одного з найавторитетніших геополітиків міжвоєнного періоду К. Гаусхофера. Його погляди на спатіальну організацію світу і на просторову стратегію Німеччини, що, як він вважав, випадково отримала поразку у Першій світовій війні і тепер мусить відновити справедливість, були затребувані німецькими націонал-соціалістами і широко використовувалися ними для виправдання агресивної політики гітлерівського режиму. Проте звинувачення у прямому пособництві цьому К. Гаусхофера є полемічними і перебільшеними.

Теорія спатіальності НШКГ представлена передусім концепціями боротьби за простір (як базової), континентального блоку, пан-регіоналізму. Життєвий простір тут є вихідною

категорією, тож очевидний вплив ратцелівської школи. Розгорнуте тлумачення цього терміну було запропоновано у 1939 р одним з теоретиків НШКГ К. Вовінкелем, який виокремив три рівні життєвого простору Німеччини. Перший – це територія, на якій німецький селянин оброблював землю та формував навколишній ландшафт відповідно до своїх національних поглядів та уявлень. Другий – це сфера економічних інтересів Німеччини, територія тих іноземних держав, виробництва яких міцно пов'язані договірними відносинами з німецькою промисловістю. Третій рівень – це сфера культурного впливу Німеччини [4]. Якщо у Ратцеля опосередковано йшлося про якісні характеристики простору, які не обмежуються лише територіально-географічними показниками, і наявність географічного детермінізму у його теорії безсумнівна, то німецька класична геополітика вже демонструє відхід від обмеженого територіальними рамками розуміння простору, намагаючись надати більш цілісне тлумачення цієї засадничої у геополітиці категорії. Слід відзначити, що таке трактування життєвого простору перегукується з сучасним розумінням простору як багаторівневої структури, що є в певному сенсі теоретичним винаходом НШКГ, адже багато нинішніх дослідників презентують ідею багатовимірності геополітичного простору як сучасний інтелектуальний продукт.

Концепція боротьби за життєвий простір була сформульована у 20-ті роки ХХ ст. і мала на меті обґрунтування необхідності повернення втрачених після Першої світової війни німецьких земель та колоній, а також об'єднання в межах єдиного рейху територій, де етнічні німці склали більшість. Розвиваючи ці ідеї, представниками НКШГ біли уведені в обіг такі пропагандистські поняття, як «народ без простору» (насамперед йшлося про німців, італійців, японців) та «простір без народу» (Австралія, латиноамериканські держави, територія Сибіру). За висновками теоретиків НКШГ така нерівномірність у заселенні просторів земної кулі є несправедливою і необхідно встановити баланс. Безумовно, це була апеляція до німців і німецької політичної еліти щодо нагального перегляду кордонів держав.

Найбільш докладно концепція життєвого простору була розроблена К. Гаусхофером, який взагалі вважав сутністю геополітики боротьбу за життєвий простір. Він запропонував свій, за його висловом, «геополітичний спосіб» вивчення політики, мета якого – «представити життєві форми політики, що функціонують в певному життєвому просторі, як обумовлені одночасно і стабільним географічним середовищем, і динамікою історичного процесу». Цей метод, запевняв К. Гаусхофер, «має для всіх проблем, пов'язаних з кордонами, велику перевагу, бо він більше, ніж будь-який інший підхід, дозволяє бачити ці проблеми незалежно від будь-якої партійно-політичної установки і світоглядної однобічності, користуючись науково-природничими та біологічно коректними методами. У той же час він дуже корисний для філософії історії, бо не схильний до спотворень з боку соціологічних і суспільно-політичних доктрин і позбавляє від тієї значної частки упередженості, яку вони звичайно породжують» [5, с.240]. На думку вченого геополітика лише тоді має сенс, коли її ідеї є сприйнятими народом, у якого постійно виховується політичне почуття простору і культурно-географічне почуття кордонів. Таким чином, за К. Гаусхофером простір фактично має не тільки об'єктивні характеристики, зафіксовані у конкретних цифрах, а й афективні. Як бачимо, він є суб'єктивно пережитою реальністю, емоційно пронизаним феноменом, що може існувати і позараціонально, оскільки, як пише К. Гаусхофер, «найвища особиста «делікатність», з одного боку, гарне знання «психології натовпу» і сили, що піднімає енергію, тонус, збудливість, настрої індивідууму – з іншого, – передумова для ефективної здатності виховання почуття кордону в націях» [5, с. 117]. Таке виховання почуття простору є імперативом для тих народів, котрі в культурному плані значно випереджують інших, передусім своїх сусідів, простори яких навпаки є недозаселеними.

Для К. Гаусхофера простір є джерелом життя, він подібний полю, яке після орання та сівби дає врожай, символізуючи зародження нового життя. Але, якщо земля (тобто простір) не затребувана, то вона страждає від цього. Як майстер художнього слова К. Гаусхофер дуже метафорично пояснює специфіку простору: «Всім, хто сам орав свою землю, повинна бути дорога сила руху, спрямованого вперед, в майбутнє, і відкриває йому (майбутньому) лоно Землі; їм прикро, що нове життя залишається відстороненим від стражденної землі, яку відгороджують парканом і стіною, залишають порожньою, необробленою, утримують в застиглому, статичному стані. Бо будь-яка нерухомість рівноцінна смерті, життя ж означає невблаганний потяг до оновлення, навіть якщо воно може бути досягнуто лише за допомогою «оранки», «перелому»»

[5, с. 355]. Народ, який тривалий час мешкає у занадто тісному життєвому просторі, змушений терпіти перевантаженість землі, швидко набуває міцного розуміння необхідності постійної «оранки» всіх придатних до сівби і жнив земель. Там же, де шляхом насильства та прагматизму були підготовлені в минулі епохи великі резерви просторів, які самі власники (їх Гаусхофер називає «непохитними хранителями колишнього стану (status quo)» або «невблаганними вартовими минулого») зберігають в своїх політичних інтересах і навряд чи будуть використовувати та й не дозволять це зробити іншим, хто готовий оновлювати життєвий простір, неминуче виникне ймовірність зіткнень і боротьби за нього. Отже, такі незаселені простори («анойкумена») стають причиною перевероту замість «оранки» і оновлення життя, революції – замість еволюції. Утім, К. Гаусхофер наголошує, що «не грабіж та меч створюють надійне право на простір, а праця, виховання (культура) та плуг» [5, с. 362]. Справедливе перенесення кордонів (а саме так і називає фундатор НШКГ процес переформатування демографічно перенаселених і недозаселених ландшафтів) передбачає суміщення національних та державних кордонів та в ідеалі має відбуватися у мирний спосіб, шляхом умовлянь та переконання (на кшталт аншлюсу Австрії і Судетської області), а війна – це радикальний, небажаний та найостанніший метод. Тому, на відміну від Ф. Ратцеля та Р. Челлена, К. Гаусхофер декларував стратегію неагресивної територіальної експансії. Проте, ані принципів, ані реальних дієвих методів визначення справедливих кордонів ні Гаусхофер, ні інші представники НШКГ не запропонували, хоча дискусії з цієї проблеми між ними активно велися. Дійсно, складно уявити, що будь-яка держава добровільно погодиться перенести свої кордони, відмовиться від своїх територіальних ресурсів на користь іншої лише через більш низку щільність населення в межах своїх кордонів, навіть якщо цього буде вимагати якийсь високий міждержавний орган (до речі, сам засновник НШКГ доволі критично ставився до діяльності Ліги Націй, яка виявилася не здатною вирішити проблему справедливої просторової організації світу).

Концепція життєвого простору К. Гаусхофера базувалася на дихотомії Моря та Суші, яка є фундаментальною для класичної геополітики. Оскільки морські держави, передусім США і Великобританія, проводили «політику анаконди» по відношенню до континентальних країн, то останні мають йти континентальним блоком проти морських, створивши так званий «Великий простір» як нову політичну макроорганізацію. Як писав Гаусхофер, «хочу зробити надбанням кожного принцип геополітики, що доноситься до нас з сивих часів становлення Римської держави: «Fas est ab hoste doceri»» [5, с. 373], тобто «треба вчитися у ворога»: саме сильний континентальний блок здатний паралізувати політику анаконди і у військово-політичному, і у військово-морському, і в економічному відношенні.

Таким чином, ідея Ф. Ратцеля про просторові технології перерозподілу влади у К. Гаусхофера набуває свого практичного оформлення, просторова концепція у нього дійсно виступає як реальна технологія просторового впорядкування сили, і сам простір як геополітична макроструктура фактично є його ресурсномістким інструментом. Континентальний блок К. Гаусхофер вбачав лише у складі стратегічних союзників. Для Німеччини це Росія та Японія (останню вважав «спорідненою» в духовно-культурному плані з Німеччиною). Реалізація цієї ідеї (вісь Берлін – Москва – Токіо) забезпечила б Німеччині широкі трансконтинентальні комунікації і вихід до відкритого океану, а це шлях і до континентальної, і до морської могутності, врешті встановлення світового панування як реванш за поразку у Першій світовій війні.

Не менш гідне місце в теорії спатіальності НШКГ, а саме у К. Гаусхофера, займає оригінальна концепція панрегіоналізму. Панрегіони – це меридіональні глобальні економічні регіони (кожний складається з ядра і периферії). Вони базуються на так званих панідеях (широкі цілі за К. Гаусхофером), що зосереджують в собі в концентрованому вигляді державне мислення, єдність розуміння соціально-політичних, економічних, культурних проблем держав, які входили до складу панрегіонів. Цікаве наукове спостереження К. Гаусхофера: морські панідеї більш здатні пристосовуватися, перетворюватися, еволюціонувати, реагувати на оточення, ніж континентальні, що схильні до розриву з минулим, до ривка вперед, до насильницької зміни «небесного мандата» [5, с. 313]. За К. Гаусхофером світ складається з 3 панрегіонів, орієнтованих з півночі на південь: пан-Америка на чолі з США, Євро-Африка з ядром в Німеччині, пан-Азія (з Австралією) з ядром в Японії. Дещо пізніше Гаусхофер виділив ще й пан-Росію з її впливом на Персію, Афганістан та Індостан. Така панрегіональна структура орієнтована на запобігання

конфліктів між глобальними силовими центрами. Зрозуміло, що модель панрегіональної організації світу у К. Гаусхофера є доволі уможливленою, проте спроба надати таку генералізацію світоустрою однозначно засвідчує високопрофесійний науковий статус її автора. Більше того, панрегіоналістська концепція впритул підійшла до геоеконімічного погляду на просторову організацію світу. Адже відомо, що геоеконіміка (так звана «нова геополітика», виникла у останній третині ХХ ст.) досліджує світ з позицій аналізу економічної потуги держав (або недержавних акторів), що забезпечує реалізацію її зовнішньополітичних цілей шляхом досягнення нею відповідного рівня економічної конкурентоздатності. Тож і панрегіоналістська концепція К. Гаусхофера виходить з розуміння великих інтегрованих міждержавних об'єднань як економічних просторових надструктур, де певна держава-ядро є економічним центром сили в своєму панрегіоні.

Таким чином, узагальнюючи аналіз категорії простору в німецько-центричній геополітиці, відзначимо, що саме її класики доклали максимальні інтелектуальні зусилля щодо науково-теоретичної категоризації поняття «простір». Оптика його дослідження фокусувалася на Німеччині, її скривдженому становищі в системі європейських держав. Саме Ф. Ратцель, Р. Челлен та К. Гаусхофер як найбільш яскраві представники німецько-центричної геополітики розроблювали теорію поступового перетворення Німеччини в лідера або ж європейського континенту, або ж загалом світу. Тому й не дивно, що теоретичне підґрунтя такого гіперамбіційного завдання складала саме категоризація простору. Субстанційними в цьому сенсі були концепти «життєвий простір», «великий простір», «просторова концепція», «територіальна експансія», «просторовий чинник». Німецько-центрична теорія спатіальності сформулювала свої аргументи, що мали за мету легітимізувати домагання Німеччини на гегемонію. Без сумніву це свідчить про реальну тенденційність та ангажованість геополітиків на практиці. Тим не менш, традиції науково обґрунтованої геополітичної спатіальності виходять саме з німецько-центричної геополітики, а саме з розуміння простору як головного ресурсу життєздатності держави, адже брак простору спричиняє її геополітичну маргіналізацію. У цьому сенсі експансія є фактично технологією забезпечення геополітичної суб'єктності держави. Тож вона має постійно опікуватися розширенням меж свого життєвого простору. І це має бути не тільки територія як така, а й якісно інші типи простору, що відповідає сучасному розумінню спатіальної багаторівневості в геополітиці.

Бібліографічний список:

1. Ратцель Ф. Политическая география (в изложении Л. Синицкого) / Ф. Ратцель // Геополитика: Хрестоматия [сост. Б. А. Исаев]. – СПб.: Питер, 2007. – С. 15 – 36.
2. Моро-Дефарж Ф. Введение в геополитику [Електронний ресурс] / Ф. Моро-Дефарж. – М. : Конкорд, 1996. – 148 с. – Режим доступу: <http://grachev62.narod.ru/dfrg/content.htm>
3. Челлен Р. Государство как форма жизни / Рудольф Челлен; [пер. с швед. и примеч. М.А. Исаева; предисл. и примеч. М.В. Ильина]. – М.: РОССПЭН, 2008. – 319 с.
4. Рукавицын П. Концепция борьбы за жизненное пространство немецкой школы классической геополитики / Петр Рукавицын // Обозреватель-Observer. – 2008. – № 9. – С. 109-116.
5. Хаусхофер К. О геополитике. Работы разных лет / К. Хаусхофер. – М. : Мысль, 2016. – 464с.

Lepska N. V. Space as a fundamental category in the theories of German-centric geopolitics

The article is devoted to the analysis of the essence of the category of space in Germanic-centrist geopolitics. The understanding of the spatial organization of the world, spatial functioning and development of the state in the fundamental works of the founders of geopolitics F. Ratzel, R. Cellen, founder of the German classical school of geopolitics K. Haushofer has been considered. Attention is drawn to the differences, theoretical and methodological traditions in the study of the spatial organization of the world and the European continent in the scientific heritage of these authors. It is noted that the foundations of the scientific categorization of space, embodied in the classical theories of Germanic-centrist geopolitics, have not lost their heuristic significance even today. The need to take into account the specifics of the current geopolitical shifts and, in particular, the fundamental changes in the European spatial organization, the rethinking and modernizing of the category «space» has been actualized.

Key words: geopolitics, territory, space, geopolitical space, living space, spatial expansion, development of space